

AUTONOMINEN KIELITIEDE JA UHANALAISTEN KIELTEN TODELLISUUS

—♦—
TAPANI SALMINEN

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA
15. TOUKOKUUTA 1997

Joitakin aikoja sitten ei ollut harvinaista tavata tieteenharjoittajia, joiden mielestä kielitieteilijän työn kohteena on nimenomaisesti kieli, yksi ja jakamaton, ihmiskunnalle yhteinen ja mahdollisesti synnynäinen ilmiö. Ihmiset, jotka tutkivat jotakin tiettyä kieltä tai kieliryhmää, eivät tämän määritelmän mukaan olleet kielitieteilijöitä, vaan pääasiallisen kiinnostuksensa mukaan esimerkiksi sinologeja, slavisteja tai vaikkapa samojedologeja. Koska kieltä oli tässäkin katsannossa välttämätöntä tutkia jonkin konkreettisen kielen tarjoaman aineiston pohjalta, ylivoimaisesti suosituimmaksi argumentoinnin lähteeksi tuli kielitieteen valtakieli englanti, joten englannin kielen tutkija saattoi käydä tosi kielitieteilijästä siinä missä muiden kielten tutkijat eivät. Tästä ahtaasta näkemyksestä on viime vuosina pyritty ja suureksi osaksi myöskin päästy eroon, ja vallalle on tullut ajattelutapa, jonka mukaan autonomisen kielitieteen kehitys voi perustua vain mahdollisimman monipuolisen, tässä tapauksessa siis monikielisen aineiston saatavuuteen. Kie-

litieteen kenttään kuuluvat siksi yhtä suurella oikeudella niin ahdasalaiset kielispecialistit kuin laajoihin yleistyksiin pyrkivät kieliteoreetikot ja -typologit, parhaassa tapauksessa niin, että eri näkökulmien välille syntyy hedelmällinen vuorovaikutus. Sellainen kielen perimmäisiin biologisiin, neurologisiin ja psykologisiin ominaisuuksiin kohdistuva tutkimus, jonka kannalta kielten väliset erot eivät ole kovin merkittäviä, kuuluu sinänsä yhtä haastaavaan tieteenhaaraan psykolingvistiikkaan ja sen lähialoihin pikemmin kuin autonomiseen kielitieteeseen.

Autonominen kielitiede ei ehkä ole käsitteenä ongelmaton, mutta kiistatonta lieinee, että kunkin kielen rakenteen, sen kielioopin ja sanaston kokonaisuuden hahmottaminen on perustana niin psykolingvistisille kuin sosiolingvistisille ja kielihistoriallisille päätelmille. Autonomisen kielitieteen keinoin ei kyetä muodostamaan täydellistä kuvaa kielestä eikä se ole tarkoitukseen: kieli on paitsi ihmismielen ehkä monimutkaisin edustuma myös ja ennen muuta sosiaalinen ilmiö, jonka keskeinen asema perustuu ihmisten välisen vuorovaikutuksen tarpeeseen, joten olennainen osa kielen-tutkimuksesta kuuluu sosiolingvistiikan

alaan. Autonominen kielitiede on myös olennaisesti synkronista, vaikka historiallinen ja vertaileva kielitiede on sekä tutkimushistoriallisesti että mahdollisesti myös ontologisesti ensisijaista siihen verrattuna.

On ilmeistä, että kielitieteelle on pelkästään hyötyä maailman kielten lukuisuudesta ja moninaisuudesta. On myös hyvin tunnettua, että maailmassa puhuttavien kielten määrä on hupenemassa ja että kielten häviäminen on tällä vuosisadalla saavuttanut ennen kokemattomat mitat. Sadat kielet ovat joko hiljattain kuolleet tai ovat aivan lähivuosina kuolemassa sukupuuttoon. Useimpien kielten uhanalaisuuden tausta on varsin hyvin selvillä, vaikka monet tutkijat ovatkin vasta viime vuosina havahtuneet huomaamaan kokonaistilanteen vakavuuden. Siitä huolimatta, että maailman kaikkien kielten mahdollisimman perusteellinen tuntemus nyt tunnustetaan periaatteessa tavoittelemisen arvoiseksi, kielentutkimuksen käytäntö ei edelleenkään vastaa tätä tavoitetta. Voitaneen melko luotettavasti väittää, että maailman kaikista kielitieteilijöistä 99 prosenttia tutkii yhtä prosenttia maailman kielistä, mikä siis tarkoittaa runsasta viittäkymmentä maailman valtakieltä. Koska maailmassa on laajan määritelmän mukaisesti varsin suuri joukko kielitieteilijöitä, riittää monille muillekin kielille joitakin tutkijoita, mutta kaikista kielitieteen suunnatuista voimavaroista uhanalaisien kielten tutkimukseen liikenee vain vähäinen osa.

Uhanalaiset kielet ovat yleensä pienten, perifeeristen ja valtakulttuurista eroavien yhteisöjen, ennen muuta niin sanottujen alkuperäiskansojen kieliä. Näissä yhteisöissä kielen tulevaisuus on suoraan riippuvainen sitä puhuvan kansan, sen kulttuurin ja elinkeinojen kohtalosta. Vaatimus siitä, että kieliä pitäisi suojella, on sinänsä mieletön, sillä uhanalaisen kielen säilyminen on mahdollista vain sellaisissa oloissa, joissa koko

kulttuuri kykenee selviytymään valtakulttuurin sulauttamispaineesta. Kieltä ei toisin sanoen tule pitää erillisenä suojelukohteenä, vaan tavoitteena on oltava rinnalla elävä täysivaltainen, samanarvoinen, itsenäinen ja erilainen alkuperäiskulttuuri, siis ei mikään eksoottinen lisäke tai kuriositeetti valtakulttuuria rikastuttamassa.

Alkuperäiskansoilla ja niiden kielillä on tässä katsannossa paitsi luovuttamaton itseisarvo myös ainutlaatuinen erikoisasema kulttuurin ja luonnon suhteen kannalta. Niin sanottu länsimainen sivistys on synnyttänyt massakultutusyhteiskunnan, jonka jäsenet ovat ilmeisen peruuttamattomasti vieraantuneet luonnonympäristöstä ja luonnonelkeinoista, sillä seurauksella, että tämän yhteiskuntamuodon levitessä maapallon kaukaisimpiinkin kolkkiin samalla leviävät yleismaailmallisiksi asenteiksi alkuperäisluonnon halveksunta ja ympäristön silmitön tuhoaminen hetkellisten ja usein ylellisten aineellisten tarpeiden tyydyttämiseksi. Kun länsimaisen kulttuurin kieroontuneen luontosuhteen lisäksi otetaan huomioon, että ihmisten ja kansojen välisiä suhteita tässä kulttuurissa luonnehtivat muukalaispelko ja erilaisuuden vihaaminen ja että maailman väkiluku edelleenkäin kasvaa räjähdysmäisesti, ei tarvitse olla edes kovin pessimistinen tai kyyninen nähdäkseen maapallon tulevaisuuden äärimmäisen synkkänä.

Alkuperäiskulttuurit eivät ole maanpäällisiä paratiiseja, vaan niissä on sekä sosiaaliset jännitteensä että ekologiset ongelmansa. Kysymys onkin vaihtoehtoitte yhteiskuntamallien olemassaolosta tilanteessa, jossa tuhoisin kaikista kulttuurimuodoista on kaikkialla saavuttamassa ehdottoman ylivallan. Kukin alkuperäiskulttuuri on kokonaisuus, joka ei toimi ilman sitä kannattavan yhteisön alkuperäistä kieltä. Kielensä menettänyt yhteisö saattaa joidenkin rodullisten tai aineellisen kulttuurin

▷

piirteiden ansiosta pysyä jonkin aikaa näennäisesti erilaisena kuin ympäröivä valtaväestö, mutta tosiasiasa se on muuttunut sosiaalisesti alaluokaksi, joka toimii täysin valtaväestön ehdoilla. Toisaalta hyvin kyseenalainen on sellaisen kielen itseisarvo, joka ehkä on saavuttanut vankan virallisen aseman modernin yhteiskunnan moninaisten toimintojen välineenä, mutta jonka tukena ei enää ole perinteistä kieliyhteisöä eikä alkuperäistä kulttuuria. Etsimättä tulee mieleen parhaillaan puhumani kieli, jonka ominta olomuotoa tulevaisuudessa lienevät monilukuisten direktiivien käännökset. Tällainen hitaan näivettymisen riski on kuitenkin aivan eritasoinen ongelma verrattuna pienten alkuperäiskansojen kielten tilanteeseen, jossa on kysymys sekä kansan että kielen välittömästä olemassaolosta.

Sen pohdinta, kuinka välttämätöntä kielitieteelle on mahdollisimman suuren kielijoukon säilyminen elävänä käyttökielinä, voidaan kääntää toisin päin: mitä hyötyä kielitieteestä, ja nimenomaan autonomisesta kielitieteestä, voi tai pitäisi olla uhanalaisille kielille? Autonominen kielitiede mielletään usein käytännölle vieraaksi, teoreettisesti suuntautuneeksi ja vähän muuta kuin puhtaasti tieteellistä mielenkiintoa herättäväksi alaksi. Vaikka tässä näkemyksessä olisi paljon tottakin, on mahdollista, että kielitiede pystyy myös tuottamaan konkreettisia tuloksia, parhaasta päästä kielioppien ja sanakirjojen muodossa. Usein saatetaan käydä niin, että mainitut tuotokset eivät tule suoraan kielen puhujien ensisijaiseen käyttöön, mutta niillä on kuitenkin olennainen merkitys siinä, että sekä kieliyhteisö että ympäröivä valtaväestö tiedostaa paremmin yhteisön ja sen kielen aseman ja arvon. Kieli- ja kansatieteellinen tutkimustyö voi kaikkiaan antaa joillekin yhteisön jäsenille erityisiä taitoja, joiden avulla he voivat toimia sekä valtakulttuurin parissa että oman yhteisön sisällä siten, että valtakulttuurista

voidaan ammentaa se asiantuntemus, joka on välttämätöntä alkuperäiskulttuurin elin-
ehtojen turvaamiseksi.

Toisaalta on kysyttävä, voiko kielitieteestä olla nimenomaista haittaa kieliyhteisöille. Tiede sinänsä on länsimaisen kulttuurin luomus ja sitä käytetään kovin usein tarkoituksiin, jotka palvelevat huonosti alkuperäiskansojen ja niiden elinympäristön etuja. Voitaneen kuitenkin päätellä, että autonominen kielitiede on sikäli eettisesti korkeatasoinen tieteenala, että sen harjoittaja ei hevin voi syyllistyä alkuperäiskulttuurien vahingoittamiseen. Autonomisen kielitieteen rajat ovat kuitenkin häilyviä eikä esimerkkejä kyseenalaisista kielitieteellisistä hankkeista ole vaikea löytää. Entisessä Neuvostoliitossa pidettiin kielitieteen keskeisimpänä tehtävänä kirjakielen luomista käytännöllisesti katsoen kaikille maan lukuisista kielistä. Tämä hanke toteutettiin keskusjohtoisesti hyvin lyhyessä ajassa ilman, että olisi juurikaan otettu huomioon alkuperäiskielten todellisuutta. On ilmeistä, että kirjakieli näin käsitettynä on valtakulttuurin ominaisuus, joka ei useinkaan sovellu kieliyhteisölle, jonka kirjallisuus elää suullisessa ja siitä huolimatta tai sen vuoksi usein hyvin runsaassa ja monivivahteisessa muodossa. Autonomisen kielitieteen pitäisi, silloin kun sitä ruvetaan soveltamaan, säilyttää autonomisuutensa myös siinä mielessä, että kielen kulttuuri-konteksti otetaan kaikessa huomioon eikä anneta muiden kuin tieteellisten perusteiden ja tavoitteiden vaikuttaa soveltamishankkeiden suunnitteluun.

Tarkastettavana oleva työ käsittelee yhtä tundranenetsin kieliopin osa-aluetta, taivutusoppia, mutta se pyrkii osaltaan vahvistamaan tundranenetsin kielen pitkää tutkimusperinnettä siten, että vastaisuudessa olisi ehkä helpompaa luoda tarpeellisia käytännön apuneuvoja kuten kielioppeja ja sanakirjoja nimenomaan nenetsien itsensä

tarpeiksi. Suurin ansio työn sekä käynnistämistä että loppuun saattamisesta kuuluu nenetsille itselleen, sillä ilman monien nenetsien hellittämätöntä tukea tutkimus olisi ollut laihaa ja hedelmätöntä. Heidän tärkeimpänä kannustimenaan lienee ollut halu ja tarve saattaa oman, massakulttuurin näkökulmasta perifeerisen kulttuurinsa uhanalainen asema ihmisten yleiseen tietoisuuteen. Tundranenetsien tilanne eroaa ainakin toistaiseksi varsin myönteisesti muiden pohjoisten alkuperäiskansojen tilanteesta. Lähes kaikki pienet kansat ovat nykyään täysin kaksikielisiä sikäli kuin oma kieli ylipäänsä on enää nuoremman polven käytössä; tundranenetsien joukossa on sen sijaan vielä suhteellisen paljon yksinomaan nenetsiä aktiivisesti käyttäviä ihmisiä. Useimpia uhanalaisia kieliä puhutaan valtaväestön alistamissa kieliyhteisöissä ja puhujat pitävät niitä vähäpätöisinä ja arvottomina menneisyyden jäänteinä; tundranenetsit taas arvostavat äidinkieltään ja kirjallisuuttaan ansaitusti erittäin korkealle. Monissa vähemmistökieliä käyttävissä yhteisöissä valtaväestön kieli on levinnyt kaikille elämän aloille ja sukupolvi sukupolvelta se on yhä tavallisempi myös kotien

kielenä; nenetsien asuttamalla tundralla on vielä laajoja seutuja, joissa oma kieli toimii aina kodan ja poronhoidon kielenä. Valitettavasti tätä vahvaa ja itsenäistä yhteisöä on paraikaa kohtaamassa suunnaton tuho, sillä onnettomuudekseen tundranenetsit asuttavat seutuja, joiden maaperään kätkeytyy laajoja öljy- ja maakaasuesiintymiä. Ei liene yllättävää, että Venäjän liittovaltion vaakakupissa pienten alkuperäiskansojen oikeudet ja elinehdot painavat kovin vähän, kun toisena punnuksena ovat mittavat valuuttatulot. Periaatteessa valtiovalta saattaa tunnustaa alkuperäisväestön maanomistusoikeudet, mutta käytännössä näitä oikeuksia on helppo kiertää mahtavien kaasu- ja öljy-yhtiöiden ja lahjottavan hallintokoneiston yhteistoimin. On kuitenkin tärkeää muistaa, että niin jättiläisyhtiöt kuin kasvotomat koneistotkin koostuvat konkreettisista toiminnan subjekteista, ihmisyksilöistä, joiden päätöksiin ja toimiin voidaan vaikuttaa. Sen vuoksi ei ole syytä vajota apatiaan, vaan pyrkiä kaikin tavoin edistämään sellaisia päämääriä, jotka saattavat olla avuksi uhanalaisten kielten eloonjäämiskamppailussa.■

TAPANI SALMINEN *Tundra Nenets inflection*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 227. Helsinki 1997.

Suomalais-ugrilainen laitos, PL 25 (Franzeninkatu 13), 00014 Helsingin yliopisto
Sähköposti: tasalmin@cc.helsinki.fi